

БЕЗПРИТУЛЬНІ ДІТИ: СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ

Безпритульні діти як соціальне явище – однолітки української незалежності і демократичних перетворень. Саме трансформація нашого суспільства дала поштовх падінню життєвого рівня населення. У розряд матеріально неблагополучних потрапило багато українських сімей. Нездатність дорослих подлати життєві проблеми, як матеріальні так і психологічні, відбилася й на дітях. Діти з неблагополучних сімей виявилися позбавленими батьківського контролю, турботи, участі. Вони перетворилися в безпритульних при живих батьках.

За результатами проведеного соціологічного дослідження ми спробували створити соціальний портрет сучасних харківських безпритульних. Дослідження проводилося в рамках проекту «Організаційні і методологічні аспекти профілактики наркоманії серед підлітків» за підтримкою фонду INCO COPERNICUS (весна – літо 2001 р.). Усього було опитано 265 дітей. Опитування проводилося в Харківському обласному і Харківському міському притулку, приймачі-розподільнику неповнолітніх УМВС України в Харківській області, дитячо-юнацькому центрі реабілітації дітей і підлітків, що потрапили в екстремальні ситуації, «Наш будинок», безпосередньо на вулиці.)

Середній вік опитаних дітей складає 12 років – початок підліткового віку. Серед вуличних дітей переважають хлопчики (72%), дівчата перебувають у меншості (28%). 91% дітей колись ходили в школу, причому 19% із них у школу ходили вкрай рідко (частіше пропускали заняття, чим відвідували). Таким чином, 28% безпритульних дітей практично не відчували на собі шкільного впливу. Спостерігається невідповідність віку дітей їхньому рівню освіти (48% як мінімум на рік відстають від однолітків у навчанні). У середньому безпритульні закінчили 4,5 класів загальноосвітньої школи, іншими словами, одержали лише початковий рівень освіти.

Характеристика сімей. У соціології і психології думка про визначальний вплив сім'ї на розвиток особистості дитини стала вже звичною. Як же виглядає сім'я дитини, що опинилась на вулиці? У повних сім'ях 30% дітей виховувалося їхніх біологічними батьках. З вітчимами живуть 28% респондентів, із мачухами – 3%. У неповних сім'ях виховувалися 29% (20% – матерями, 9% – батьками). 10% зовсім не мали батьків.

Сім'я всіх типів, що зустрічаються, характеризується наявністю девіантних моделей поведінки її членів. Наприклад, 58% дітей бачили батька в стані сильного алкогольного сп'яніння, 47% – були свідками того, що він улаштовував сварки, скандали, 48% регулярно чули від нього нецензурні слова, 5% зштовхувалися зі вживанням батьком наркотиків.

Подібні девіантні моделі поведінки серед матерів спостерігалися дещо рідше. Так, п'яну матір доводилося бачити 28% опитаних дітей, ініціювання матір'ю сварок і скандалів спостерігалось в 40% сімей, чули

нецензурну лайку з вуст матерів – 43%, 14% матерів без попередження не приходили ночувати додому, 14% – приводили гостей, з якими напивалися, 3% – вживали наркотичні речовини. Не демонстрували негативні зразки поведінки тільки 6% батьків і 22% матерів. У цілому ж не зштовхувалися з девіантною поведінкою в сім'ї (беручи до уваги не тільки батьків і матерів, але й старших братів, сестер, дідусів, бабусь) тільки 11% дітей. Мабуть, ця частка декілька завищена, тому що дітям властиво ідеалізувати власних батьків, особливо матерів. Таким чином, неблагополучне мікрооточення з юних років деформуюче впливає на незміцнілу психіку дітей. Як норму вони сприймають моделі поведінки дуже далекі від зразків, що схвалюються в суспільстві.

Крім нормативних моделей поведінки дитина в сім'ї повинна знайти психологічний комфорт, підтримку. Для неї вкрай важливо спілкування з батьками. Саме в спілкуванні діти вчаться формувати оптимістичний підхід до труднощів, справлятися з власною агресією, аналізувати свої вчинки тощо. У нашому дослідженні 27% дітей відзначили, що вони не обговорювали ніяких тем з матір'ю, 42% – із батьком. У тих випадках, коли бесіди з батьках мали місце, вони, як правило, обмежувалися шкільними проблемами.

Ще один важливий момент сімейного виховання – система покарань. Для благополучного розвитку в дитини повинна бути чітко окреслена сфера дозволеного. Будь-яке перетинання межі даної сфери повинно супроводжуватися негативною реакцією батьків. З якими ж видами покарань частіше усього зіштовхувалися безпритульні діти? Найбільш популярною реакцією матерів на погану поведінку дітей є сварка – індекс частоти застосування 1,69 (значення індексу можуть змінюватися від 1 (тип поведінки зустрічається дуже часто) до 3 (тип поведінки практично не зустрічається); на другому місці – бесіди про погану поведінку (1,91); потім – побиття (2,19) і заборона на спілкування з друзями (2,26). Батьки також частіше усього вдавалися до сварки (1,91), дещо рідше використовували ремінь (2,01), ще рідше спокійно розмовляли про погану поведінку (2,36).

З отриманих даних очевидно, що всі міри покарання частіше використовувалися матерями, ніж батьками. Єдиний виняток – застосування ременя. До подібних покарань частіше вдавалися батьки. Це все демонструє, що виховання дітей в українському суспільстві є жіночою прерогативою.

Уявлення про ставлення батьків до дітей можна отримати й з того, як останні сприймають рівень близькості батьків із їхніми братами і сестрами у порівнянні із собою. Так, 46% респондентів вважають, що батьки ставляться до їхніх братів і сестер так само, як і до них (хоча це не означає, що ставлення батьків гарне), 20% відчують гірше ставлення батьків до себе.

Психологічне самопочуття дітей у сім'ї було вивчено за допомогою колірного тесту відносин на базі тесту М.Люшера. Колірний тест відносин (КТВ) – це невербальний компактний діагностичний метод, що допомагає вивчити як свідомий, так і частково несвідомий рівні відносин людини до

значущих об'єктів. КТВ базується на припущенні про те, що істотні характеристики невербальних компонентів відносин до значущих інших і до самого себе відбиваються в колірних асоціаціях до них. Застосування КТВ дозволило виявити неусвідомлені емоційні реакції підлітків до таких значущих понять їхнього життя як сім'я, мати, батько, я сам, друзі, притулок, мінаючи при цьому захисні механізми вербальної системи свідомості.

Згідно з процедурою проведення цього тесту досліджуваному пропонувалося підібрати з розкладених на білому фоні в довільному порядку кольорів тесту Люшера колір для зазначених вище понять. Потім усі запропоновані кольори респонденти ранжували, починаючи із найбільш «гарного, приємного для ока» і закінчуючи «найбільш неприємним». Інтерпретація результатів засновувалася, насамперед, на співвідношенні кольорів, що асоціюються з визначеними поняттями, із їх місцем у розкладці кольорів за перевагою. Крім того, досліджувалося трактування кожної позиції при розкладці кольорів, а також значення кожної колірної асоціації, на основі чого було отримано уявлення про змістовну наповненість для респондентів кожного з понять.

У ході дослідження було виявлено, що 86% опитаних дітей знаходяться в стані значної емоційної напруги, відчувають тривогу, джерелом якої чималою мірою є сім'я і взаємовідносини в ній. Причому, у групі осіб, що мають виражену емоційну напругу, значно сильніше витісняються потреби в сім'ї. Емоційне прийняття понять «сім'я» і «мати» відповідає нормальному емоційному самопочуттю респондентів. Крім того, було зафіксовано, що в групі з вираженою емоційною напругою значно частіше, ніж у групі з нормальним емоційним станом, фіксується несприятливе емоційне ставлення до батька.

Аналіз колірних асоціацій із поняттям «сім'я» показав, що діти не відчувають себе комфортно зі своїми рідними: у 18% спостерігається емоційна відторгненість сім'ї, відсутність зв'язків з нею; у 13% респондентів фіксується хворобливість у сфері сімейних відносин аж до фізичного дискомфорту; 11% виражають протест і обурення проти рідних. З основних кольорів для сім'ї частіше усього обирають жовтий – 22% (ілюзії, надія на майбутнє, порожні мрії) і червоний – 17% (активність, агресія).

Якщо порівнювати емоційні ставлення до матері і батька, то відгородженість, протест або фізичний дискомфорт у взаємовідносинах із матерями відчувають 24%, тоді як із батьками – 38%. Червоний (активність) і жовтий (мрії) вибираються 38% респондентами стосовно матері і тільки 12% стосовно батька, що можна пояснити великою кількістю часу, що матері приділяють дітям, у порівнянні з батьками; активною участю перших у виховному процесі, більшою близькістю дітей і матерів.

Незважаючи на те, що підлітки менше часу проводять у сім'ї, ніж з друзями, останні викликають у них суперечливі емоції: від відчуття гармонії до обурення і протесту. При цьому респонденти вказують на

активність друзів, їхнє бажання самоствердиться за рахунок оточуючих. Також фіксується надія на добрі стосунки з друзями в майбутньому.

Розмаїття емоцій можна спостерігати і у відношеннях дітей до самих себе. Так, 12% вказують на свою активність, 14% – мрійність і спрямованість у майбутнє, 13% – впевненість у собі і спокій, 10% – упертість і наполегливість. Що стосується негативних асоціацій, то 13% відзначили свою пасивність, 11% – егоїзм, 10% – залежність і слабкість, а у 18% спостерігається повне неприйняття самих себе. Негативні асоціації в більшості випадків викликає і притулок, у якому діти опинилися після життя на вулиці – 52%.

У цілому відторгнення сім'ї на емоційному рівні спостерігається у 23% підлітків, для матері це число склало 30%, батька – 53%, друзів – 35%. Повне неприйняття себе фіксується у 36% випадків.

У неповних сім'ях або сім'ях, де відсутні рідні мати і батько, у підлітків спостерігається більш високий рівень негативних і суперечливих емоційних асоціацій стосовно сім'ї, батьків, себе, у порівнянні із сім'ями, де присутні обидва рідні батьки.

Девіантна поведінка. Серед безпритульних дітей широке поширення отримали девіантні моделі поведінки. Так, 36% відзначили, що регулярно лаються і б'ються (ще 48% роблять це зрідка). На момент опитування регулярно або зрідка курили 71%, 12% вже встигнули кинути паління. Вживання алкоголю у цьому середовищі поширено дещо менше. Регулярно його вживають 4%, 44% – зрідка (в основному, на свята), 7% – кинули вживати алкоголь. Проте, у процесі опитування створилося враження, що як спиртне діти розглядають винятково міцні спиртні напої (пиво і шампанське до алкогольних напоїв вони часто не відносять).

У середовищі безпритульних широке поширення одержало вживання токсичних речовин й інших наркотиків. Не пробували, за їхніми словами, ніяких наркотичних речовин 57% дітей. Ця цифра нам здається завищеною, тому що дітям властиво боятися інтерв'юерів, підозрювати, що вони повідомлять в органи внутрішніх справ. Найбільшою популярністю серед безпритульних користуються клей і різноманітні розчинники: 16% вживають їх регулярно, 11% – неодноразово пробували, 7% – пробували один раз. На другому місці – препарати коноплі, далі йдуть чифір і димедрол. У цілому безпритульні в такий спосіб розподіляються за типами поведінки стосовно наркотиків: 21% можна віднести до наркоманів (регулярно вживають наркотичні речовини), 15% є «аматорами» (мають досвід багатократного вживання різноманітних видів наркотиків), 7% – «експериментатори» (мають одноразовий досвід у 57% – «чисті» (не пробували наркотичних речовин). До останнього типу потрапили як ті, хто дійсно не має досвіду вживання наркотиків, так і ті, хто мовчить про це. Знайомитися з наркотиками вуличні діти починають рано. 38% це роблять до того, як їм виповнилося 10 років, 48% – у віці 10-13 років, 13% – у 14-16 років.

Спосіб життя на вулиці. З опитаних 265 дітей 60% хоч раз утікали з дому. 27% – робили це регулярно. Основними причинами, що

підштовхнули дітей до цього, були фізичне насильство з боку батьків (31% усіх, що втікали), пияцтво (28%), приклад друзів (26%). Таким чином, як і у випадку з вживанням наркотичних речовин, вплив групи однолітків на підлітків дуже сильний і, на жаль, він має далеко не позитивну спрямованість.

Проте, незважаючи на широке поширення серед даної категорії дітей втеч з дому, життя поза домом подобається тільки 27% дітей, 68% відповіли, що таке життя погане, але життєві обставини штовхають їх на вулицю. Місця дислокації дітей, що утекли з сім'ї, розташувалися в такому порядку: у знайомих, на вокзалі, електричках, під'їздах, на горищах, у підвалах.

Найбільш поширений метод здобути засоби до існування – жебрування (43%), 33% намагаються заробляти гроші (найбільш розповсюджені форми заробітків – перенесення вантажів, збирання пляшок), 18% беруть гроші у родичів, 16% крадуть або грабують перехожих, 14% беруть гроші в друзів.

Таким чином, сімейне неблагополуччя, відсутність адекватного виховання й емоційної підтримки, девіантна поведінка найближчого оточення призводять до того, що діти, зрештою, опиняються на вулиці, де відбувається розвиток негативних тенденцій їх поведінки, що, у свою чергу, призводить до вчинення ними протиправних дій.

Надійшла до редколегії 23.03.02

О.Б. Бобровський

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНА ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

Для збору інформації з проблеми феномена організованих злочинних угруповань необхідно використовувати сукупність якісних і кількісних методів, серед яких найкраще застосовувати наступні: статистичний метод, метод опитування, монографічний метод, метод фокус – груп. На аналізі специфік застосування кожного з них я і зупинюся нижче.

Статистичний метод.

Застосування статистичного методу для аналізу ОЗУ стає можливим завдяки кримінальній статистиці, що є одним з основних видів державної статистики. Формуванням бази даних, аналізом кримінальної статистики займаються УОІ УМВС України в областях. Первинне статистичне спостереження здійснюється на основі статистичних карток різних форм, затверджених Генеральним прокурором. Найбільш цікавою для соціолога є картка форми № 2, що містить різноманітні показники: кваліфікація скоєного злочину відповідно до КК України, розмір збитку, соціально-демографічні показники осіб, що учинили злочин, кількісний склад груп і т.п. Окрім загальної кримінальної статистики можливим та необхідним для вивчення феномена організованої злочинності є використання поквартальних статистичних звітів УБОЗів УМВС України. Крім традиційного аналізу статистичних даних на основі зведених таблиць, можна застосувати